

ВІДПРИКМЕТНИКОВІ ПРИСЛІВНИКИ В УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ

У статті за матеріалами діалектних лексикографічних видань і власними дослідженнями проаналізовано відприкметникові прислівники, утворені від якісних і відносних прикметників, зафіксовані в українських діалектах, охарактеризовано їхню семантико-словотвірну структуру.

Ключові слова: адвербіалізація, відприкметникові утворення, прислівник, адвербіатив, діалект.

Сучасна гуманітарна парадигма з акцентом на антропоцентризмі визначає специфіку гуманітарного знання, яка зумовлена особливістю усвідомлення духовного та культурного надбання народу, частиною якого є діалектна мова, що виражає культурну ідентичність її носія, сприяє усвідомленню своєї унікальності, самотності та неповторності.

Складовою української діалектної лінгвальної системи є морфологічна, у якій функціонує одна з унікальних самостійних незмінних частин мови, для якої характерна морфологічна безкатегорійність і незмінність та абсолютна периферійність [1, 299].

Як специфічний клас самостійних слів прислівник здавна був у полі зору вчених, які розглядали процеси його становлення, семантико-словотвірну структуру адвербіативів, загалом явище адвербіалізації в українській мові, досліджували прислівники різних семантичних груп, зокрема місця та часу, характеризували прислівникову систему різних періодів розвитку мови (Й. Андерш, С. Бевзенко, О. Безпояско, П. Білоусенко, М. Вербовий, А. Висоцький, І. Вихованець, К. Городенська, Л. Гумецька, І. Даценко, В. Дем'янчук, Т. Довга, І. Мариненко, Т. Ніколашина, В. Німчук, В. Русанівський, С. Самойленко, І. Уздиган, В. Франчук, Г. Ярун та ін.). Проблеми функціонування прислівників у різних територіально-мовних утвореннях, насамперед у говорах південно-західного, рідше – північноукраїнського наріччя висвітлено в працях О. Брошняк (Пискач), Ю. Громіка, І. Джочки, О. Захарків, М. Леонової, П. Лизанця, Т. Назарової, В. Німчука, І. Ощипко, І. Пагірі, Н. Прилипко, Т. Розумик та ін. Водночас загального аналізу сучасних діалектних відприкметникових прислівників не здійснено, що й зумовлює актуальність нашого дослідження. Мета розвідки – проаналізувати відприкметникові адвербіативи, зафіксовані в українських діалектах.

Прислівникова система української мови, яка сформувалась упродовж історії її розвитку, постала на основі іменних частин мови, тому виділяють відіменникові, відприкметникові, відзайменникові та відчислівникові адвербіативи [3]. Відіменна, зокрема відприкметникова адвербіалізація, – явище давнє, сягає ще праслов'янської доби, є засобом поповнення складу прислівників [3, 345]. Відад'єктивні утворення у складі прислівників становлять основний фонд. На думку М. Галюк, це зумовлено категоріальною близькістю прислівника до прикметника, оскільки обидві частини мови, виступаючи в первинному значенні, виражають ознаку предмета, дії або стану; творять ступені порівняння; за допомогою суфіксально-префіксального способу утворюють похідні для вираження суб'єктивної оцінки [2].

Основною базою поповнення класу прислівників в українській, як і в усіх слов'янських мовах, була адвербіалізація безприйменникових прикметникових форм і прийменниково-відмінкових конструкцій [3, 373-374], що відзначаємо і в діалектах, тому відприкметниковий тип адвербіалізації є найпродуктивнішим. Він ґрунтується на здатності прикметника переміститися з позиції присубстантивного другорядного залежного члена в позицію означального прислівника [1, 317].

Унаслідок морфологічної відприкметникової адвербіалізації утворилася велика група означальних прислівників, домінанту якої становлять адвербіативи із суфіксом *-о¹* [1, 317], який із часом поширився і на історично м'які основи [3, 375]. Зауважимо, що в українських діалектах, як засвідчила вибірка матеріалів із лексикографічних видань і власні спостереження, найпоширенішою є група прислівників способу дії, утворених від якісних прикметників за допомогою суфікса *-о²* (вони становлять більше 75 % серед відприкметникових утворень), які водночас зберігають фонетичні та акцентні властивості, притаманні тому чи іншому говірковому утворенню, засвідчують лексичне багатство діалектного мовлення: *гiсно* 'гарно, красиво' (СПГ, 54), *жyдкo* 'бридко' (СПГ, 74), *шiвкo* 'швидко' (СПГ, 70), *маркiтнo, муркoтнo* 'сумно, досадно' (СССП, 42), *гo'пiснo* 'небезпечно' (ГІУ, 250), *с'лaмнo* 'славно, добре' (ГІУ, 257), *дaмнo* 'давно' (Чабаненко, 261), *бiзiвнo* 'напевно, переконливо, сміливо' (Піпаш, 13), *жiвo* 'швидко' (Лесюк, 99), *глiйкo* 'мокро, м'яко' (Лесюк, 35), *обрiднo* 'рідко' (СБГ, 354), *iг'ешнo* 'прудко, спритно, швидко' (Сабадош, 136), *кyртo* 'коротко' (Сабадош, 156), *чeпepaтo* 'кривогого' (Сабадош, 414), *дзiндзюрiстo* 'гарно, пишно'

(Шило, 108), *рѣвно* 'сильно, дуже' (СБГ, 452), *тѣньго* 'дуже; сильно' (Шило, 251), *хѡвско* 'слизько' (Шило, 267), *квасно* 'кисло' (Турчин, 138), *кално* 'брудно, грязько' (Сагаровський, 161), *фўтко* (*хўтко*) 'швидко, скоро' (ГГ, 28), *вѣлико* 'багато' (ГГ, 34), *тўго* 'важко, скрутно' (Неґрич, 170), *кїжко* (*кїшкко*) 'важко' (Неґрич, 91). Водночас зауважимо, що в східнополіських говірках, для яких притаманне явище акання, відзначено формант **-а** (напр., *абратна* 'назад' (СССП, 15), *дрѡгка* 'трусько' (СССП, 28)), у наддністрянських у результаті укання – **-у** (*моцну* 'міцно; сильно' (Шило, 177)), а в лемківській говірці – **-і**, зрідка – **-и**: *делікатні* 'делікатно' (Турчин, 80), *докладні* 'докладно, повно, ґрунтовно, вичерпно' (Турчин, 86), *смачні* 'смачно' (Турчин, 295), *смішні* 'смішно' (Турчин, 296), *скори* 'скоро, швидко' (Турчин, 293) та ін.

Менш поширені в сучасній українській мові означальні прислівники із суфіксом **-е**³, що співвідносяться з прикметниками середнього роду називного-знахідного відмінка однини [1, 317; 3, 374], кількість яких у процесі розвитку мови поступово зростала, досягнувши вершини в XVII ст., але потім більшість таких утворень вийшла з ужитку. На жодному етапі історії мови вони не були панівними, і здебільшого вживалися одні й ті ж слова то з **-о**, то з **-е** [3, 378]. Цю думку підтверджують і діалектні дані, оскільки утворення з формантом **-е** функціонують у говірках лише спорадично: *окре́ме* 'окремо' (Сабадош, 214), *страшнѣ* 'дуже, надто' (СБГ, 526), *осібно* 'окремо, осібно' (Турчин, 221), *сердѣчне* 'добросовісно' (СЗГ, II, 141), *нищї́мне* 'пісно, нежирно' (СПГ, 137), *навмиру́ще* 'наповал' (СПГ, 131), 'віщуючи смерть' (Чабаненко, II, 306). Зауважимо, що подекуди в говірках функціонують обидві форми (*сі́льне* 'дуже' – *сі́лно* 'дуже багато, рясно' (СБГ, 485); *харашѣ*, *харашѡ* 'добре' (СССП, 67))⁴.

Прикметникам властива найбільша лексико-семантична співвіднесеність із похідними від них прислівниками. Це означає, що лексичне значення будь-якого якісного прикметника може виражати означальний прислівник [1, 318]. У діалектних лексикографічних працях спостерігаємо наявність як прикметників, так і похідних від них і семантично ідентичних прислівників, утворених за допомогою форманта **-о**, що свідчить про їхній безпосередній семантико-словотвірний зв'язок (*святѡшний* 'святковий' – *святѡшно* 'святково' (СБГ, 481); *сніський* 'дуже подібний, точний (точнісінький)' – *снісько* 'точно, точнісінько' (СБГ, 504); *ура́зний* '1. Завзятий; 2. Згуртований, дружний' (СБГ, 570) – *ура́зно* 'злагоджено, дружно працювати' (СБГ, 570); *фацѡрний* '1. Брудний, неакуратний; 2. Неброякісно, недбало виконана робота' – *фацѡрно* 'неакуратно, аби-як' (СБГ, 585); *хѡрний* 'чистий, охайний, акуратний' – *хѡрно* 'чисто, охайно' (СБГ, 610); *ховзкий* 'слизький, ковзкий' – *ховзко* 'слизько' (СБГ, 613); *бивші́жний* 'який має достаток, заможний' – *бивші́жно* 'заможно' (Сабадош, 23), *красевѣнни* 'дуже гарний' – *красевѣнно* 'дуже гарно' (СССП, 37) та ін. Окрім того, у деяких діалектних словниках навіть не наведено значення прислівника, а подано тільки позначку «присл. до...» (*га́мішний* 'спесивий, ехидний, фальшивий, лукавий, хитруватий' – *га́мішно* 'присл. до га́мішний' (Сабадош, 44); *ганьбові́тый* 'доволі непристойний, негідний' – *ганьбові́то* 'присл. до ганьбові́тый' (Сабадош, 45); *голослі́вий* 'голосний' (Сабадош, 50) – *голослі́во* 'присл. до голослі́вий' (Сабадош, 50), *ба́бльоватый* 'подібний на вигляд до баби' – *ба́бльовато* 'присл. до ба́бльоватый' (Сабадош, 18) та ін.). Водночас спостерігаємо процеси звуження семантики (напр., *гудый* '1) дозволений, 2) скоромний' – *гудно* 'можна, дозволено' (Сабадош, 53), *сумний* '1. Сірий, невиразний (про колір); 2. Темний' – *сумно* 'темно, не видно' (СБГ, 533) тощо) чи її зміни (напр., *чудний* '1. Страшний, худий; 2. Брудний, занехаяний' – *чудно* 'прикро' (СБГ, 651); *тѣньгий*, *тѣньгій* '1. Повний, товстий; 2. Кременезний; 3. Великий' – *тѣньго*, *тѣньго* '1. Дуже сильно; 2. Багато' (СБГ, 542); *сі́тний* 'задоволений' – *сі́тно* 'добре, зі смаком' (СБГ, 488) та ін.).

Окрему групу відприкметникових морфологізованих прислівників становлять ті, що утворилися зі сполук прийменників і різних форм субстантивованих прикметників. Залежно від типу вихідних родово-відмінкових форм субстантивованих прикметників ці прислівники поділяють на кілька груп [1, 318; 3, 381]: 1) прислівники, співвідносні зі субстантивованими прикметниками чоловічого-середнього роду однини у формі родового відмінка з прийменниками **з/с**, **за**, **до**; 2) прислівники, співвідносні зі субстантивованими прикметниками середнього роду однини у формі знахідного відмінка, що поєднується з прийменниками **в**, **за**, **на**; 3) прислівники, співвідносні зі субстантивованими прикметниками чоловічого-середнього роду однини у формі місцевого відмінка або відчислівниковими прикметниками у формі знахідного відмінка, що поєднується з прийменником **по**; 4) прислівники, співвідносні зі субстантивованими прикметниками чоловічого-середнього роду однини у формі місцевого відмінка, поєданого з прийменниками **в**, **на**. В українських діалектах відзначаємо найбільше утворень першої групи, причому спостерігаємо збільшення кількості префіксів, їхню варіативність, а також виразні фонетичні та акцентуаційні особливості (напр., *до́гола* '1) з повністю оголеним тілом, 2) з повністю обстриженою головою' (Сабадош, 69), *до́пузна* 'допізна' (Сабадош, 73), *зпо́ти́ха* 'потихеньку' (ГГ, 83), *згу́ста* 'доволі часто, нерідко' (Піпаш, 68), *зго́ла* 'зовсім, повністю' (СЗГ, I, 185), *зчы́ста* 'часто' (Лесюк, 101), *зда́леку* 'здаля; з інших місць' (Піпаш, 68), *змали́ньку* 'змалку' (СЗГ, I, 191), *зда́вен-да́вна* 'здав-

на' (ГГ, 82), *издáleка, издáleку* 'з далекої відстані, здалеку' (Сабадош, 132), 'здалека', 'здалеку, з далеких країв' (Лесюк, 71), *иззáгоряча* 'згарячу, відразу' (Сабадош, 132), *изпóвня* 'уповні (про місяць)' (ГГ, 85), *удмáла* 'змалку' (Сабадош, 369), *бiзмáлу* 'майже' (Чабаненко, І, 83), *завиднá* 'поки ще видно' (СЗГ, І, 162), *зámолiду* 'замолоду, в юні роки' (Піпаш, 62), 'від глухості, через глухість' (Сагаровський, 139), *пóпiзна* 'досить пізно' (СЗГ, ІІ, 72). Серед другої групи відзначаємо функціонування адвербіативів із префіксом *на-*: *нáбосо* 'на босу ногу' (Сабадош, 179), *нáквасно* 'з кислим смаком' (Сабадош, 186), *нáкiвiлно* 'гордовито' (Сабадош, 187), *нáсиньо* 'у синій колір, синьо' (Сабадош, 195), *нáскоро* 'нашвидку, квапливо; швидше' (Сабадош, 196), *нáдрiбно* 'на малі куски, шматки' (ГГ, 129), *накриво* 'нерівно, криво' (Турчин, 189), *нахуткú* 'нашвидку, наспіх' (СССП, 45) тощо. Отже, адвербіативи двох зазначених вище груп – утворення від якісних прикметників. Третя група представлена прислівниками, утвореними як від якісних (*помалéньку* 'повільно' (СЗГ, ІІ, 69), *помáли, помалéнькi* 'поволі' (ГГ, 154), *полéгкi (полéхкi)* 'злегка' (ГГ, 153), *по-простú* 'по-простому' (СЗГ, ІІ, 73), *потихы* 'потиху' (Турчин, 255), *потiхы* 'тихенько, без шуму, нечутно; не поспішаючи, повільно' (Сабадош, 268), *потiхенькы* 'т. с.' (Сабадош, 268), *потiх'у* 'потиху, потихеньку' (Піпаш, 152), *пóдалекi* 'здадеку' (Лесюк, 114)), так і від відносних прикметників: *по-жидúськы* 'взаємовигідно; незграбно' (Сабадош, 244), *по-лéгiнськы* 'по-парубоцькому' (Сабадош, 251), *по-нэсьцьы* 'по-собачому; негідно, непристойно' (Сабадош, 258), *по-бáбськы* 'робити що-небудь так, як старі жінки' (СЗГ, ІІ, 57), *по-подвóрному* 'використовуючи прізвиська, а не офіційні імена та прізвища' (СЗГ, ІІ, 73), *по-рúську* 'по-російськи' (СЗГ, ІІ, 75), *по-телицькы* 'так, як заведено у с. Тиличі' (Турчин, 255), *по-руснацькы* 'по-русинському', *по-рúськы* 'т. с.' (Сабадош, 263)). Четверта група прислівників у діалектних лексикографічних виданнях представлена лише спорадично: *úпорожня* 'порожняком' (Сабадош, 383), *впорожнi* 'з порожніми відрами' (СЗГ, І, 76), *впувнi* 'з відрами повними води' (СЗГ, І, 76), *уповнi* 'із повним посудом' (Піпаш, 202) тощо.

Отже, відприкметникові адвербіативи – основне джерело поповнення діалектних прислівників у сучасних говірках, кількість яких постійно зростає завдяки багатству лексичної діалектної системи. Вони зберігають здебільшого безпосередній семантичний зв'язок із твірними словами, характеризуються виразними фонетичними властивостями, відзначаються специфічними словотвірними особливостями та активністю функціонування з перевагою в говірковому мовленні адвербіативів, утворених від безприйменникових прикметникових форм. Серед відад'єктивних діалектних утворень, похідних як від якісних, так і від відносних прикметників, переважають адвербіативи зі значенням способу дії (98 % від усіх зафіксованих). Спорадично прислівники, похідні від якісних прикметників, можуть виражати значення часу. Крім того, усі прислівники, похідні від відносних прикметників, утворені префіксально-суфіксальним способом, тому у своїй словотвірній структурі мають префікс *по-* та суфікси *-ому, -и (-ы)*.

Перспективи подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні інших груп адвербіативів в українських діалектах, з'ясуванні їхньої семантико-словотвірної структури, генези, особливостей функціонування.

Примітки

- ¹ Про походження прислівників на -о див.: Бевзенко С. П. З історії коментарів до українського словотвору. Прислівник / С. П. Бевзенко // Наукові записки Ужгородського університету. – Т. 37. – 1959. – С. 40–45; Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за заг. ред. О. С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 208; Галкина-Федорук Е. М. Наречие в современном русском языке / Е. М. Галкина-Федорук. – М., 1939. – С. 43; Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М.: Просвещение, 1956. – С. 98–115 та ін.
- ² Про відприкметниковий словотвір в українській мові див.: Ґрещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / В. В. Ґрещук. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.
- ³ Про походження прислівників на -е див.: Німчук В. В. Прислівник / В. В. Німчук // Історія української мови. Морфологія / ред. кол. В. В. Німчук, А. П. Грищенко та ін. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 378.
- ⁴ Діалектні адвербіативи із суфіксом -о, які містять зменшено-пестливі та згрубілі суфікси, а також прислівники із суфіксом -е у формі компаратива та суперлатива будуть предметом наступних наукових розвідок.

Список скорочень джерел

- ГГ Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
- ГГУ Говірки історичної Уманщини і суміжних земель: монографія / [Г. Г. Березовська, І. І. Кривошея, Т. М. Тищенко]; за ред. Т. М. Тищенко. – Умань: РВЦ «Софія», 2008. – 259 с.
- Лесюк Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району) / Микола Лесюк. – Івано-Франківськ: Видавництво «Нова зоря», 2008. – 328 с.

- Неґрич Неґрич М. Скарби гуцульського говору: Березові / Микола Неґрич. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).
- Піпаш Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.
- Сабадош Сабадош Іван. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / Іван Сабадош. – Ужгород : Ліра, 2008. – 400 с.
- Сагаровський Сагаровський А. А. Матеріали до діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). – Вип. 1. А – Об'ясняється / А. А. Сагаровський. – ОВВ НМЦ ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – 296 с.
- СВГ Словник буковинських говірок / за заг. ред Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
- СЗГ Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: у 2-х тт. / Григорій Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2004.
- СПГ Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.
- СССП Лисенко П. С. Словник середнього і східного Полісся / П. С. Лисенко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 72 с.
- Турчин Турчин Є. Словник села Тилич на Лемківщині / Є. Д. Турчин. – Львів : Українська академія друкарства, 2011. – 384 с.
- Чабаненко Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / В. А. Чабаненко. – Т. 1–4. – Запоріжжя, 1992.
- Шило Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія «Діалектологічна скриня»). – 288 с.

Список використаних джерел

1. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська / за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.
2. Галюк М. Словотвірна семантика прислівників, мотивованих відносними прикметниками / Маріанна Галюк // Українські студії. – 2007–2008. – № 8–9. – С. 118–125.
3. Німчук В. В. Прислівник / В. В. Німчук // Історія української мови. Морфологія / ред. кол. В. В. Німчук, А. П. Грищенко та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 342–412.

Summary. In the article after materials of dialectal lexicographic editions and own researches and own researches from qualitsve and relative adjectives and fixed in the Ukrainian dialects are analysed, their semantic-word-formation structure is described.

Key words: *adverbialization, vidpryketnykovi formations, adverb, adverbialive, dialect.*

УДК 811.161.2'373.7:008

Н.Ф. Грозьян

СОМАТИЧНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ У ТВОРАХ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

У статті аналізуються семантичні й лінгвокультурологічні особливості соматичних фразеологізмів з компонентами нога, рука, око у творах Михайла Коцюбинського

Ключові слова: *фразеологічна одиниця, соматизм, партонім, твори Михайла Коцюбинського, рука, нога, око.*

Фразеологічний пласт чи не найяскравіше демонструє національно-культурні особливості мовної системи. У мовознавчих студіях останніх років з позицій антропоцентризму й когнітивізму при дослідженні семантики мовних одиниць і категоризації світу важливим чинником виступає людський фактор, що активно репрезентується в мові за допомогою знаків вторинної номінації – фразеологічних одиниць (ФО). Фразеологія, як зауважує В. Жайворонок, – це та сфера мовної діяльності, де, з одного боку, в мовних фактах яскраво відбиваються етнопсихологічні особливості